

Форс-мажор: факт, який потрібно доводити чи універсальна індульгенція

22.12.2022

В останні роки Україна живе в стані перманентного форс-мажору (обставин непереборної сили): АТО, COVID, повномасштабне вторгнення РФ, а тому судова система мала достатньо часу для дослідження форс-мажору як правового інституту і напрацювання єдиної практики з питання його застосування.

1. Формального посилання в судовому процесі на лист ТПП не достатньо

28 лютого 2022 року ТПП України оприлюднила офіційний лист щодо засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), зумовлених військовою агресією РФ проти України. Після оприлюднення цього листа в судовій практиці зросла кількість справ, де адвокати з посиланням на цей лист як достатній доказ, доводили, що будь-яке невиконання зобов'язання може бути обґрунтоване форс-мажором.

Цитата

У Постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 17.08.2022 у справі № 922/854/21 зроблено висновок: "...формальне посилання на лист ТПП не є достатнім, оскільки суд має досліджувати докази в сукупності".

У Постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 19.08.2022 у справі № 908/2287/17 зазначив: "...сертифікат видається торгово-промисловою палатою за зверненням однієї зі сторін спірних правовідносин (сторін договору), яка (сторона) оплачує (за винятком суб'єктів малого підприємництва) послуги торгово-промислової палати. Водночас інша сторона спірних правовідносин (договору) позбавлена можливості надати свої доводи й вплинути на висновки торгово-промислової палати".

Таке засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) **може вважатися достатнім доказом про існування форс-мажорних обставин** для сторін договору, якщо вони про це домовилися, але не пов'язує суд у випадку виникнення спору між сторонами щодо правової кваліфікації певних обставин як форс-мажорних.

Сертифікат торгово-промислової палати, який підтверджує наявність форс-мажорних обставин, **не може вважатися неспростовним доказом** про їхнє існування, а повинен критично оцінюватися судом з урахуванням встановлених обставин справи та у сукупності з іншими доказами (подібні правові висновки викладено у постановках Верховного Суду від 14.02.2018 у справі № 926/2343/16, від 16.07.2019 у справі № 917/1053/18 та від 25.11.2021 у справі № 905/55/21). Адже визнання сертифіката торгово-промислової палати неспростовним та достатнім доказом про існування форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) без надання судом оцінки іншим доказам **суперечить принципу змагальності сторін судового процесу**.

Коментар експерта

*Посилаючись в судовому процесі на форс-мажор як на підставу для звільнення від відповідальності, зацікавленій стороні не достатньо посилатись лише на згаданий вище лист ТПП від 28 лютого 2022, оскільки він має доволі абстрактний характер і з великою ймовірністю буде оцінений судом як недопустимий. Тому зацікавленій стороні необхідно надати суду **допустимі докази на підтвердження обставин форс-мажору у контексті конкретного зобов'язання**.*

2. Форс-мажор не презюмується, а потребує доказування

З цього питання у Постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 22.06.2022 у справі № 904/5328/21 зазначено наступне.

Цитата

*"5.49. **Форс-мажорні обставини не мають преюдиціальний (заздалегідь встановлений) характер.** У разі їхнього виникнення сторона, яка посилається на дію форс-мажорних обставин, повинна це довести. Сторона яка посилається на конкретні обставини повинна довести те, що вони є форс-мажорними, у тому числі саме для конкретного випадку. Виходячи з ознак форс-мажорних обставин, необхідно також довести їхню надзвичайність та невідворотність. Те, що форс-мажорні обставини необхідно довести, не виключає того, що наявність форс-мажорних обставин може бути засвідчено відповідним компетентним органом".*

У Постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 21.07.2021 у справі № 912/3323/20 вказано інакше.

Цитата

*"Суди попередніх інстанцій вважали, що єдиним доказом існування форс-мажорних обставин є **довідка Торгово-промислової палати**, втім, ця позиція є помилковою. Існування обставин форс-мажору щодо порушення/невиконання зобов'язань, які виникли внаслідок укладення договору оренди між резидентами України, може доводитися будь-якими доказами".*

Велика Палата Верховного Суду у постанові від 26 жовтня 2022 у справі № 905/857/19 навела розгорнуте пояснення щодо доказування форс-мажору.

Цитата

"55. Статтею 10 Закону України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» встановлено, що протягом терміну дії цього Закону єдиним належним та достатнім документом, що підтверджує настання обставин непереборної сили (форс-мажору), що мали місце на території проведення антитерористичної операції, як підстави для звільнення від відповідальності за невиконання (неналежного виконання) зобов'язань, є **сертифікат Торгово-промислової палати України**.

56. Викладене свідчить, що єдиний належний документ, який підтверджує настання обставин непереборної сили (форс-мажору), що мали місце на території проведення антитерористичної операції, як підстави для звільнення від відповідальності за невиконання (неналежного виконання) зобов'язань – це **сертифікат, виданий у порядку та на підставі статті 141 Закону «Про торгово-промислові палати в Україні»**.

57. Разом з цим обставини, які можуть бути кваліфіковані як обставини непереборної сили (форс-мажор), можуть бути підтверджені **належними доказами**, зокрема висновками експертів, показаннями свідків. Суд також враховує підстави звільнення від доказування – обставини, які визнаються учасниками справи, обставини, визнані судом загальновідомими тощо (ст. 75 ГПК України). Отже, **суд визнає наявність форс-мажорних обставин з урахуванням установлених обставин справи та наявних у справі доказів**".

Отже, навіть за відсутності сертифіката відповідної ТПП в судовому процесі можна доводити факт настання форс-мажору. Наявність чи відсутність форс-мажору з точки зору процесуального права, – є фактом, який необхідно доводити стороні, що на нього посилається. Доказування учасник процесу може здійснювати всіма належними та допустимими доказами (висновки експертів, показання свідків) і довідка з ТПП є лише одним з них.

Разом з тим, аналізуючи судову практику щодо форс-мажору, попри чіткість матеріальної норми права, доволі багато правників досі вважає форс-мажор універсальною індульгенцією, тому окремо варто нагадати, що:

- форс-мажор не звільняє від обов'язку виконати зобов'язання, він звільняє виключно від відповідальності за невиконання зобов'язання (стягнення у формі штрафу та пені, відшкодування збитків). Наприклад, якщо підрядник через дію форс-мажору не здійснив у встановлений договором строк постачання, то він звільняється **лише** від сплати стягнення (штрафу та/або пені) та відшкодування збитків, але жодним чином не від обов'язку здійснити постачання та інших обов'язків, визначених договором;
- форс-мажор не є підставою для зміни умов договору та звільнення від виконання зобов'язання. Поміж судових справ, пов'язаних з форс-мажором, чимало таких, де адвокати намагались доводити, що існування обставин форс-мажору може бути підставою для внесення змін до договору, з якого виникає зобов'язання, вважаючи форс-мажор суттєвою зміною обставин.

Коментар експерта

Однак **форс-мажор** (ст. 617 Цивільного кодексу України) та **суттєва зміна обставин** (ст. 652 Цивільного кодексу України) **є різними правовими ситуаціями**, і ст. 652 Цивільного кодексу України не може бути застосована у випадку існування форс-мажору.

Продовження строку дії договору внаслідок форс-мажору є можливим лише тоді, коли сторони це прямо вказали в умовах договору або уклали додаткову угоду про це за взаємною згодою сторін вже після виникнення форс-мажорних обставин.

Доволі цікавими з цього питання є постанова Верховного Суду від 26 жовтня 2022 у справі від 21.08.2022 року у справі № 910/15264/21 та окрема думка судді Кибенко О. у справі № 910/5006/21 від 7 червня 2022 року.

Коментар експерта

Форс-мажор може бути індульгенцією виключно на безоплатне прострочення виконання взятих на себе зобов'язань, а не їхнього невиконання, чи на внесення змін до договору щодо його продовження або розірвання. Однак така індульгенція можлива за умови, що у випадку спору щодо факту існування форс-мажору в контексті конкретних правовідносин, ви зможете його довести, враховуючи наведену вище судову практику Верховного Суду.

Джерело: ЮРЛІГА